

УДК 340.111.5:34.037

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.18.09>

ПРАВОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ В АСПЕКТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЄВОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Сидоренко Віталій Вікторович,

ORCID ID: 0000-0002-5726-1303

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри права

та соціально-поведінкових наук

(Білоцерківський інститут економіки

та управління ЗВО «Відкритий

міжнародний університет розвитку

людини «Україна», м. Біла Церква,

Київська область, Україна)

Стаття присвячена загальнотеоретичному аналізу категорії «правова презумпція». Досліджується питання можливості використання правових презумпцій як функціонального елемента механізму правового регулювання. Охарактеризовано основні підходи до визначення поняття правових презумпцій у юридичній літературі. Визначено роль і значення правової презумпції в контексті забезпечення належного рівня впорядкованості суспільних відносин. Проаналізовано взаємозв'язки між структурними елементами механізму правового регулювання та визначено передумови для узагальнення уявлень про напрями розвитку окремих сфер життєдіяльності учасників суспільних відносин. Установлено, що правові презумпції формуються за допомогою різних термінологічних характеристик. В основі розуміння правової презумпції знаходиться оцінка вірогідності її використання щодо впорядкування суспільних відносин. Існування правових презумпцій зумовлено необхідністю використання оптимального набору правових засобів. Логічність та обґрунтованість юридичної природи презумпції заснована на припустимості, абстрактності й вірогідності. Правова презумпція має здатність суттєво як удосконалити передумови точного й неухильного виконання правових приписів, так і створити ефективну систему юридичних гарантій щодо охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина. Констатовано, що стан невизначеності може негативно позначитися на дієвості механізму правового регулювання. Реалізація суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків на основі правової презумпції мають бути однозначними як у процесі її тлумачення, так і в процесі правозастосування. Окреслено характерні риси правових презумпцій, серед яких основними визначено такі ознаки: є правовим засобом, що містить нормативне припущення; має абстрактний характер і високий рівень вірогідності; використовується як додатковий функціональний елемент механізму правового регулювання; дає змогу підвищити рівень упорядкованості суспільних відносин; створює можливість безумовного застосування для аналогічних ситуацій тощо. Доводиться необхідність розглядати правові презумпції як структурний елемент механізму правового регулювання. Зазначається важливість правових презумпцій для юридичної практики. Обґрунтовано необхідність конкретизації їх змісту для однозначності розуміння й можливості використання для підвищення рівня дієвості механізму правового регулювання.

Ключові слова: правова презумпція, правовий засіб, механізм правового регулювання, структурні елементи, дієвість, впорядкування суспільних відносин.

LEGAL PRESUMPTIONS IN TERMS OF ENSURING EFFICACY
OF LEGAL REGULATION MECHANISM

Sydorenko Vitalii Viktorovych,
ORCID ID: 0000-0002-5726-1303
Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor,
Head of the Department of Law
and Social and Behavioral Sciences
(Bila Tserkva Institute of Economics
and Management of the Open
International University of Human
Development "Ukraine", Bila Tserkva,
Kyiv region, Ukraine)

The article is dedicated to general theoretical analysis of the category "legal presumption". Possibility of using legal presumptions as a functional element of legal regulation mechanism is investigated. Main approaches to defining the concept of legal presumptions in legal literature are described. Role and significance of legal presumption in the context of ensuring the appropriate level of arrangement of public relations are determined. Interrelations between structural elements of legal regulation mechanism are analyzed and preconditions for generalization of ideas about directions of development of separate spheres of life of public relations participants are established. It is established that legal presumptions are formed with the help of different terminological characteristics. The basis of understanding legal presumption is the assessment of probability of its use in order to regulate public relations. Existence of legal presumptions is due to the need to use the optimal set of legal remedies. Logic and validity of the legal nature of presumption is based on the admissibility, abstractness and plausibility. Legal presumption has the ability to significantly improve both the prerequisites for accurate and strict compliance with legal requirements, and to create an effective system of legal guarantees for protection and defense of human and civil rights and freedoms. It is found that the state of uncertainty may negatively affect the efficacy of legal regulation mechanism. Exercise of subjective rights and fulfillment of legal obligations based on legal presumption must be unambiguous both in the process of its interpretation and in the process of law enforcement. Characteristic features of legal presumptions are outlined. Among these the main features are the following: it is a legal remedy that contains a regulatory assumption; is of an abstract nature and a high level of probability; is used as an additional functional element of legal regulation mechanism; allows to increase the level of arrangement of public relations; creates possibility of unconditional application for similar situations, etc. A need to consider legal presumptions as a structural element of legal regulation mechanism is proved. A need to elaborate on their content for unambiguity of understanding and possibility of use for increase of efficacy of legal regulation mechanism is substantiated.

Key words: legal presumption, legal remedy, legal regulation mechanism, structural elements, efficacy, public relations regulation.

Постановка проблеми. Правова презумпція – це особлива юридична конструкція, що відображена в українському законодавстві. Більшість дослідників називає презумпцію особливим правовим феноменом і безпосередньою умовою, з якою пов'язують виникнення, зміну та припинення правовідносин. Безумовно, важливою також є роль і значення правової презумпції для забезпечення дієвості механізму правового регулювання як функціонального посередника в питанні переведення нормативного

змісту права в площину реального втілення відповідних приписів у поведінку безпосередніх учасників суспільних відносин. У сучасних умовах усі функціональні складники механізму правового регулювання, у тому числі й правова презумпція, перебувають у стані правової невизначеності щодо можливості їх використання для впорядкування регульованих суспільних відносин. Тому основну увагу необхідно приділяти визначенню пріоритетності в досягненні соціального ефекту та відповідності використовуваних для цього правових засобів. Досягнутий при цьому рівень упорядкованості суспільних відносин безпосередньо впливає зі змісту конкретної правової презумпції у взаємозв'язку з правовою реальністю, у якій відображаються інтереси суб'єктів правовідносин. Відповідно, загальнотеоретичний аналіз змісту категорії «правова презумпція» крізь призму забезпечення дієвості механізму правового регулювання вимагає використання комплексного підходу до з'ясування юридичної природи цієї категорії й певною мірою активізує необхідність формулювання новітніх науково обґрунтованих підходів із цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичний аналіз категорії «правова презумпція» дає змогу стверджувати, що ця проблематика знаходиться в стані розробки. Правові презумпції досліджуються в межах як теорії держави і права, так й окремих галузевих наук. Останнім часом увага наукової спільноти до цього феномена збільшується, зокрема окремі аспекти теорії правової презумпції висвітлюються в працях: В. Бабаєва, В. Вапнярчука, А. Іванського, Н. Караніної, О. Кухарева, А. Лактікова, Р. Ляшенко, О. Малька, М. Проніної, О. Скакун, О. Ул'яновської, О. Явор та інших. Але єдності підходів до її сутності й змісту не спостерігається, зокрема й щодо ролі в механізмі правового регулювання, тому існує потреба продовжувати наукові пошуки в цій царині.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей розуміння функціонального призначення та можливостей використання правових презумпцій як окремого чинника забезпечення дієвості механізму правового регулювання, а також загальної характеристики категорії «правова презумпція» в сучасній науковій літературі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній юридичній науці відсутні фундаментальні дослідження дієвості правових презумпцій. У сучасній теорії права досі немає єдиного поняття правових презумпцій. Окремі науковці взагалі відмовляються від використання категорії «правова презумпція» та не визнають практичної значущості цього поняття. Однак юридична наука, як і будь-який інший вид наукової діяльності, знаходиться в постійному розвитку, а тому відбувається постійна зміна як нових, так й усталених правових структур. Довгий час у праві існують різні юридичні презумпції, які залишаються актуальними й сьогодні [1, с. 577]. Відповідно, цінність правових презумпцій в аспекті функціонування механізму правового регулювання є безумовною, що виражається через удосконалення взаємозв'язків між структурними елементами цього механізму та створення реальних передумов для узагальнених уявлень про напрями розвитку різноманітних сфер життєдіяльності учасників суспільних відносин. Неузгодженості позицій науковців щодо юридичної сутності презумпції та можливостей її використання як функціонального елемента механізму правового регулювання підкреслюють необхідність визначення змісту й сутності цього поняття.

Презумпції мають широку сферу використання, зокрема вони розглядаються як категорія універсальна, що використовується в різних галузях людської діяльності. Правова презумпція при такому підході – приватний різновид презумпції, що характеризується своєю дією у сфері права, зумовленістю завдань правового регулювання [2, с. 17]. Відсутність презумпцій у праві створила б певні труднощі, обумовивши необхідність у кожному конкретному випадку перевіряти істинність і доцільність тієї чи іншої

юридичної норми, наявність правоздатності й дієздатності в громадян, факт добросовісної поведінки суб'єктів права, знання ними законів [3, с. 325]. У цьому випадку особливості правової природи презумпцій розглядаються через з'ясування логічного аспекту, а право виступає лише як одна зі сфер її можливого застосування. Так, презумпція дає змогу лише з певним ступенем вірогідності зробити висновок про існування обставини, що підлягає встановленню. Тому в конкретному пізнавальному процесі вона орієнтує на пошук певної обставини, існування якої найбільш вірогідне в умовах, що склалися, але не дає підстав для висновку про безсумнівну її наявність [4, с. 32].

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція О. Малька. На його думку, визначення змісту презумпції як правового явища дає змогу простежити їх вираження в інструментах (установках) і діяннях (технологіях). За допомогою правових презумпцій відбувається досягнення інтересів носіїв прав, а також виконання необхідних суспільних завдань. При цьому основними ознаками цього явища вважаються такі: узагальнений правовий механізм досягнення інтересів носіїв прав, а також виконання необхідних суспільних завдань (отже, виявляється їх суспільно корисна спрямованість); виявлення через наявні якісні ресурси права, що дають їм особливе юридичне значення, за допомогою яких можливий обхід наявних на шляху перешкод і бар'єрів досягнення інтересів носіїв прав, а також виконання необхідних суспільних завдань; вираження через особливий набір певних механізмів і прийомів, які вважаються основними складниками реалізації права, його функціонування; результатом їх дії є виникнення відповідних правових наслідків для носіїв прав, через які можна оцінити ефективність цих правових явищ; застосування цих правових явищ гарантовано державним примусом [5, с. 4–16].

Оскільки правові презумпції виникають у результаті здійснення певних логічно-інтелектуальних операцій, необхідно простежити процес формування презюмійованих положень у системі визначальних чинників детермінації поведінки учасників відповідних суспільних відносин.

Як зазначає О. Скакун, презумпції виступають як феномен, який, не будучи юридичним фактом, може породжувати правовідносини, є способом установаження юридичних фактів, за якого юридичний факт передбачається існуючим на підставі повторюваного, типового явища об'єктивної реальності. Презумпції є важливим і досить гнучким інструментом регулювання правовідносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні певного юридичного факту, оскільки в них: 1) відображаються вихідні, принципові засади права; 2) закладений механізм реалізації цих засад [6, с. 619]. М. Проніна припускає, що в концепції презумпції є ознаки як логічно-філософського, так і юридичного підходу. При цьому презумпція відноситься до ймовірного спростування в правовому правилі, указує на те, що існує юридичний факт, заснований на логічному взаємозв'язку між існуючим фактом і передбачуваним [7, с. 10–15], правова презумпція за своєю суттю є юридичним обов'язком визнати презюмійований факт установленим (існуючим). При цьому правова презумпція не встановлює форми зовнішньої поведінки суб'єкта. Цінність правової презумпції виражається в тому, що вона дає змогу одноманітно й обґрунтовано вирішити типову ситуацію невизначеності, зобов'язуючи суб'єкта в певних умовах визнати презюмійований факт [8, с. 506]. Відповідно, презумпція є загальним правилом, яке приймається як істинне, але в кожному окремому випадку її варто піддавати перевірці. Суттєвою ознакою, що притаманна логічній природі презумпції, є її вірогідний характер. Тому більш правильним убачається говорити про те, що з позицій логіки презумпція є водночас індуктивним і дедуктивним умовиводом [4, с. 37].

Виходячи з аналізу запропонованих наукових підходів, можемо акцентувати увагу на можливості реального практичного використання правових презумпцій як

функціонального елементу механізму правового регулювання. При цьому правові презумпції формуються за допомогою різних термінологічних характеристик цього феномену, в основі яких лежить оцінка вірогідності можливості впорядкування певних суспільних відносин на основі взаємозв'язку реально існуючих фактів і наявності підстав для здійснення відповідного регулюючого впливу. Розгляд поняття «правова презумпція» з позиції теорії права дає змогу стверджувати, що в його основі завжди знаходиться певне юридичне припущення, яке використовується як додатковий правовий засіб, покликаний забезпечити підтвердження наявності передбачуваного факту, який попередньо встановлений. Формулювання презюмійованого положення повинно мати подвійну природу. Ті умовиводи, що знаходяться в основі правової презумпції, передбачають початкову наявність декількох суджень, на основі яких створюється певне припущення, яке обов'язково оцінюється через його практичну цінність використання в праві. Такі припущення за своїми основними параметрами дають змогу уніфікувати процес правового регулювання повторюваних ситуацій у різні проміжки часу, тобто в одних і тих же умовах здійснення юридично значущої поведінки суб'єктами правовідносин виникають однакові правові наслідки, які дають змогу припускати, що за аналогічних умов упорядкування суспільних відносин буде здійснюватися на основі попередньо сформованого алгоритму.

Тому в більшості випадків визначення категорії «правова презумпція» формулюються так: це закріплене (прямо або непрямо) в нормах права ймовірне бездоказове припущення про наявність або відсутність фактів (звідси й друга назва – факти, що презюмуються), що можуть призводити до певних наслідків у сфері правового регулювання, яке має обов'язково реалізовуватися в конкретній юридичній ситуації та є значущим у випадку його спростування [9, с. 65]; це припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спираються на зв'язок між фактами, які припускаються, і такими, що існують, і це підтверджується наявним життєвим досвідом. Презумпція є не достовірним фактом, а фактом, що припускається з великою мірою ймовірності й застосовується в юридичній практиці як засіб, що полегшує досягнення істини при вирішенні справи [10, с. 223]; це загальне правило, яке відображає стійкі, неодноразово повторювані зв'язки між фактами, подіями, явищами, станами, властивостями. Поняття презумпції полягає в тому, що при наявності (встановленні) одного з фактів, зв'язок якого виражений у презумпції, робиться висновок про існування іншого факту, а останній, таким чином, виводиться з презумпції [11, с. 4]. Відповідно, роль і значення презумпцій у процесі правового регулювання є значною і передусім обумовлена необхідністю використання оптимального набору правових засобів при досягненні належного рівня впорядкованості суспільних відносин. Логічність та обґрунтованість юридичної природи презумпції, яка заснована на припустимості, абстрактності й вірогідності, здатна суттєво як удосконалити передумови точного й неухильного виконання правових приписів, так і створити ефективну систему юридичних гарантій у царині охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Як підкреслює Н. Караніна, презумпції за суттю є припущеннями, які діють у сфері права: вони є засобами юридичної техніки й поза правом не існують. Дослідниця розрізняє презумпцію й норму права, водночас указує на наявність у презумпції ознаки нормативності, завдяки чому вона може реально впливати на розвиток суспільних відносин. Однак, наголошуючи на нормативності презумпції, науковець зазначає, що ця нормативність проявляється слабше, аніж аналогічна ознака правової норми [12, с. 11-12].

Будучи різновидом нормативного правового припису, згідно з яким без спеціальних доказів, а суто на підставі встановлених юридичних фактів можна зробити припущення,

підтверджене попереднім досвідом, про наявність або відсутність наявних правовідносин, які необхідно врегулювати. Наявність презюмованого припущення іноді обумовлено складністю підтвердження наявності шуканого, передбачуваного факту, схожого з раніше передбачуваним і встановленим. Тому, як слушно зазначає О. Кухарев, будь-яка правова презумпція може бути спростована. Основним змістом презумпції є припущення, що відображає природний порядок речей. Припущення трактується логікою як положення, що тимчасово приймається за можливо правильне, доки не буде встановлена істина. Способом установа істини в презумпції є доведення положення, що суперечить зробленому припущенню. Застосування законодавцем презумпції як техніко-юридичного прийому означає, що вона може бути спростована в процесі правозастосування [13, с. 143]. Проте правова природа презумпції полягає в тому, що на підставі узагальнення досить великої кількості подібних випадків робиться загальний висновок, який є основоположним за умови виникнення аналогічних ситуацій. При цьому не виключається можливість залучення додаткових аспектів і явищ, на підставі яких було зроблено відповідний висновок, оскільки постійно існує ймовірність виникнення випадків, на які попередні висновки не поширюються.

Тому доцільно враховувати запропоновану концепцію О. Ульяновської, яка систематизує всі наукові підходи до встановлення сутності правової презумпції так: той, що вивчає матеріально правову презумпцію; той, за яким аналізується процесуальний аспект презумпції; загальний підхід, який є основою перших двох. При цьому, згідно з прийнятим юридичною наукою загальним підходом, презумпцію розуміють як припущення, що має об'єктивний і нормативний характер. У матеріальному аспекті правова презумпція розглядається з позицій її логічної природи, адже припущення формулюються на підставі абстрагування до індукції загальноприйнятих явищ, які відбуваються з високим ступенем імовірності [14, с. 28–29].

Крім того, не варто забувати й про ситуацію невизначеності, виявленої при кожному випадку застосування презумпції. Зокрема, невизначеність права, його окремих понять і категорій дає можливість суб'єктам правовідносин мати певну свободу у використанні правової норми за допомогою можливості наповнення відповідних термінів власним змістом залежно від фактичної ситуації. Загалом невизначеність окремих понять у правовому регулюванні об'єктивно необхідна й у відповідних умовах задає орієнтири та вектори регулятивного характеру, відображаючи природний зв'язок між нормативно-правовим формалізмом і реальною цінністю права в аспекті забезпечення належного впорядкування суспільних відносин [15, с. 24]. Стан невизначеності може негативно позначитися на дієвості механізму правового регулювання, відповідно, реалізація суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків на основі використовуваної презумпції має бути однозначним як у процесі її тлумачення, так і в процесі правозастосування.

Відповідно, варто виходити з того, що знання, зафіксовані в презумпції, мають передбачуваний, імовірнісний характер, вони істинні й достовірні, а сам процес інтерпретації цих знань здійснюється на подібні за змістом випадки. Ці знання свідомо використовуються суб'єктом пізнання, щоб знання істотних обставин мало оптимальний характер. Саме процес використання вже наявних знань і є процесом презюмування [16, с. 382].

Отже, презумпції покликані полегшити виявлення та належне регулювання нормами права тієї чи іншої життєвої обставини, що має юридичне значення; презумпції, включаючи певні закономірності розвитку й установа того чи іншого факту, створюють можливість їх використання, презумпція стає явищем дійсності й тягне настання правових наслідків; вона являє собою передбачене законом правило (нетиповий нормативний припис), за яким на підставі встановлення певного факту чи

фактичного складу виключається необхідність доказування та який вважається таким, що існує інший факт; дає інформацію про ступінь вірогідності наявного юридичного факту. Отже, презумпція є правилом-прийомом, відповідно до якого без спеціальних доказів, а лише на підставі встановлення юридичних фактів можна зробити припущення про наявність (відсутність) певних правовідносин [17, с. 284–285].

Отже, у межах запропонованих підходів до визначення можливості використання правових презумпцій як додаткового функціонального елементу механізму правового регулювання варто констатувати, що вони дійсно наділені необхідними характеристиками, які дають змогу вдосконалити процеси впорядкування суспільних відносин і зробити припущення про наявність або відсутність інших фактів, правовідносин без надання доказів на їх підтвердження.

Висновки. Правові презумпції мають полімантичну природу та розглядаються в юридичній літературі здебільшого як юридичні принципи, як системоутворювальний фактор у межах формування системи права або ж як спеціальний прийом юридичної техніки, що використовується в разі необхідності спростити спосіб досягнення мети норми права. Поряд із цим можна констатувати, що правові презумпції можуть бути представлені і як окремий правовий засіб і використовуватися як функціональний елемент механізму правового регулювання, що безпосередньо впливає на його дієвість.

Основними характерними рисами правових презумпцій є такі ознаки: є правовим засобом, що містить нормативне припущення; має абстрактний характер і високий рівень вірогідності; використовується як додатковий функціональний елемент механізму правового регулювання; дає змогу підвищити рівень упорядкованості суспільних відносин; створює можливість безумовного застосування для аналогічних ситуацій тощо.

Відповідно, необхідно розглядати правові презумпції як структурний елемент механізму правового регулювання, що дає змогу підвищити його дієвість поряд з іншими охоронно-захисними інструментами та системою гарантій забезпечення прав і свобод людини та громадянина. При цьому для юридичної практики найважливішим є науково обґрунтована конкретизація їх змісту, що дає змогу отримати однозначність розуміння цієї категорії та визначити можливості їх подальшого використання для підвищення рівня ефективності, цінності й економічності механізму правового регулювання як комплексної юридичної конструкції, яка використовується для забезпечення стану впорядкованості суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. Лактиков А.Я. История развития и формирования понятия «правовая презумпция». *Молодой ученый*. 2016. № 13 (117). С. 577–580. URL: <https://moluch.ru/archive/117/32056/> (дата обращения: 17.02.2021).
2. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве. Горький, 1974. 124 с.
3. Бабаев В.К. Презумпции в российском праве и юридической практике. *Проблемы юридической техники : сборник статей / под ред. В.М. Баранова*. Нижний Новгород, 2000. С. 323–330.
4. Ляшенко Р.Д. Презумпції у праві: питання теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 234 с.
5. Малько А.В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Правоведение*. 1999. № 2. С. 4–16
6. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2005. 840 с.
7. Пронина М.П. Презумпции в современном российском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2010. 29 с.

8. Цуканов Н.Н. О критериях правовой презумпции. *Законотворческая техника в современной России: состояние, проблемы, совершенствование* : сборник статей / под ред. В.М. Баранова. Нижний Новгород, 2001. С. 502–510.
9. Вапнярчук В.В. Загальна характеристика правових презумпцій та їх значення для кримінального процесуального доказування. *Юрист України*. 2013. № 3. С. 62–68.
10. Іванський А.Й. Роль юридичних презумпцій у регулюванні відносин фінансово-правової відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 221–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_42_40 с.223 (дата звернення: 18.02.2021).
11. Гусева С.В. Место и роль презумпций в структуре юридического знания: философский анализ : автореф. дисс. ... канд. фил. наук : 09.00.01. Саратов, 2009. 22 с.
12. Каранина Н.С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2006. 164 с.
13. Кухарев О.Є. Застосування правових презумпцій у механізмі правового регулювання спадкових відносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С.140–151.
14. Ульяновська О. Розмежування понять правової презумпції та правової фікції. Погляди провідних учених. *Віче*. 2011. № 10. С. 26–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_10_11 с. 28 (дата звернення: 18.02.2021).
15. Сидоренко В.В. Невизначеність як негативна властивість права *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 2. С. 23–28. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2017/2/7.pdf> (дата звернення: 18.02.2021).
16. Левченко О.В. Презумпция в праве и уголовном процессе: гносеологические основы, научно-прикладная значимость. *Известия Оренбургского государственного аграрного университета*. 2011. № 31-1. Т. 3. С. 381–385.
17. Явор О.А. Юридичне значення презумпції в сімейному праві. *Закарпатські правові читання*. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2016. Т. 1. С. 281–284.